

ΑΙ ΕΥΧΑΙ ΤΟΥ ΟΡΘΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΣΠΕΡΙΝΟΥ

Ἐν τοῖς χειρογράφοις εὐχολογίαις, τόσον τοῖς παλαιότεροις, ὅσον καὶ τοῖς νεωτέροις ἐπισυνάπτονται καὶ αἱ κατὰ τὰς ἀκολουθίας τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ εὐχαί. Ἐκ τῶν ἐν αὐταῖς ἐπιγραφῶν καὶ τῶν μεταξὺ τούτων ἐγκατεσπαρμένων ἐν τισὶ τυπικῶν διατάξεων συνάγεται ὅτι ἄλλοτε οὐχὶ συλλήβδην καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνεγινώσκοντο αὐταί, ὅπως ἀναγινώσκονται σήμερον, ἀλλὰ κατὰ τὰς συναπτὰς τὰς παρεμπιπτούσας μεταξὺ τῶν ἀντιφώνων, τῶν κατὰ τὰς ἀκολουθίας ταύτας ψαλλομένων⁽¹⁾, προϋποθέτουσι δὲ καὶ διάρθρωσιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ὁρθρου καὶ τοῦ Ἑσπερινοῦ διαφορὸν πῶς τῶν ἐν χρήσει παρ' ἡμῖν σήμερον, καθὼς καὶ ἐξάρτησιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν ἐκ Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης ἰδίᾳ γνωστῶν Ἀσματικῶν ἀκολουθιῶν⁽²⁾. Πρὸς ἀποσάφησιν διὰ τοῦτο τῶν ὑπαινιγμῶν, αἰτινες ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων παρέχονται, ἐπίλυσιν δὲ κατὰ τὸ δυνατόν τῶν ὑπ' αὐτῶν τιθεμένων προβλημάτων ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν παλαιότερον ἔφερον αἱ ἀκολουθίαι αὐταί, καθὼς καὶ τὴν ἐξέλιξιν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν αὐταί παρίσταται ἀνάγκη νὰ διαπραγματευθῶμεν ἀντλοῦντες καὶ ἐξ ἄλλων, ἐκτὸς τῶν εὐχῶν, πηγῶν :

Α) Πόθεν ἐξ ἀρχῆς ἐλήφθησαν τὰ ἐν ταῖς ἱεραῖς ἀκολουθίαις καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν εὐχῶν μαρτυρούμενα ἀντίφωνα καὶ πῶς καὶ κατὰ ποίαν σειρὰν ἐψάλλοντο ταῦτα·

Β) Ποῖαι αἱ Ἀσματικαὶ ἀκολουθίαι καὶ μέχρι ποίου σημείου σχετίζονται αὐταί πρὸς τὰς σημερινάς·

καὶ Γ) Ποῖα ἢ παλαιότερα διάρθρωσις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ὁρθρου καὶ Ἑσπερινοῦ καὶ ποῖα ἢ ἀκολουθηθεῖσα ὑπ' αὐτῶν ἐξέλιξις κατὰ τὰς καὶ ἀλλαχόθεν μὲν ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὰ χειρόγραφα τῶν εὐχῶν ἐνδείξεις.

---

1. Πρῶτος παρ' ἡμῖν διαπραγματευθεὶς τὸ θέμα τοῦτο καὶ ὑποστηρίξας τὴν ἀνωτέρω θέσιν ὑπῆρξεν ὁ συνάδελφος ἀρχιμ. Εὐάγγ. Ἀντωνιάδης ἐν ἀνακοινώσει ἐν τινι συνεδριάσει τῆς Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας (Ἴδε Πρακτικά αὐτῆς τοῦ ἔτους 1935, ἐνθα ἐδημοσιεύθη ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν).

2. Καὶ περὶ τούτων ἐκτὸς ἄλλων τινῶν (L. Petit, Nilo Borgia, Πρῶην Καίσαρειας Ἀμβροσίου) ἐσχάτως διεπραγματεύθη ἐκτενῶς ὁ συνάδελφος Εὐάγγ. Ἀντωνιάδης ἐν σειρᾷ ἄρθρων δημοσιευθείσῃ ἐν ΚΒ' τόμῳ (1951) τῆς Θεολογίας καὶ ἐκείθεν εἰς ἀνάπτυκον ἐκδοθέντων ὑπὸ τὸν τίτλον Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ ἢ Βυζαντινοῦ κοσμητικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονοκτίου προσευχῆς.

Α΄.

ΑΝΤΙΦΩΝΑ, ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ, ΜΕΛΟΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΑΥΤΩΝ

α) Ὁ ψαλτῆρ ἐν ταῖς ἀκολουθίαις

Ἐπὶ αὐτῶν τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας ὕστερον ὁ ψαλτῆρ ὑπῆρξε τὸ μόνον βιβλίον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον αὕτη ἀποκλειστικῶς ἐπρομηθεύθη τὸ λειτουργικὸν ἄσμα αὐτῆς. Τὰ μετέπειτα γνωστὰ ὑπὸ τὰς ὀνομασίας ἀντίφωνα, εἰσοδικὰ, προκείμενα, ἀλληλουάρια, κοινωνικὰ κ.λ.π. πάντα ταῦτα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν τεσσάρων πρώτων αἰῶνων εἶχον τὴν πηγὴν αὐτῶν ἐν τῷ ψαλτῆρι, κατὰ τὸ πλεῖστον δὲ καὶ μέχρι τοῦ νῦν δὲν ἀπηλλάγησαν πλήρως τοῦ στοιχείου τούτου τῶν ψαλμῶν. Οὕτω τὰ εἰσοδικὰ ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ κατὰ τὰς δεσποτικὰς ἐορτάς, καθὼς καὶ τὰ ἀντίφωνα ἀποτελοῦνται ἐκ στίχων ψαλμικῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπισυνάπτονται τὰ λεγόμενα ἐφύμνια. Ὡσαύτως τὰ προκείμενα καὶ τὰ ἀλληλουάρια συνεστάλησαν μὲν εἰς ἓνα ἢ δύο στίχους, οἵτινες ὅμως εἶναι ψαλμικοὶ ὑπενθυμίζοντες, ὅτι ἄλλοτε εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν ὑπῆρχον πλήρεις ψαλμοί. Καὶ τὰ κοινωνικὰ ἀποτελοῦνται ἤδη κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ στίχων ψαλμικῶν πλὴν τῶν κοινωνικῶν τοῦ Πεντηκοσταρίου. Καὶ ἐν ὀλίγοις ἡ ψαλμωδία ὑπῆρξε τὸ ἀρχαιότερον καὶ δαψιλέστερον πάντων τῶν στοιχείων, τῶν συντελεσάντων εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἅσματος, ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ ἐν τοῖς ἐξῆς (1).

Ἐν τούτῳ ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία υἰοθέτησε τὴν προᾶξιν τῆς ἰουδαϊκῆς συναγωγῆς, ἐντεῦθεν δὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων οἱ ψαλμοὶ καὶ ᾠδαὶ τινες τῆς Π. Δ. ἀπετέλεσαν ἐν συνδυασμῷ μετ' ἀναγνωσμάτων ἐκ τῆς Βίβλου καὶ παρεμπιπτουσῶν εὐχῶν τὸ οὐσιῶδες καὶ συστατικὸν μέρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν. Δύναται τις μάλιστα νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀπεδόθη εἰς τὴν ψαλμωδίαν πολὺ μεγαλειότερα προσοχὴ παρ' ὅσον ἐν τῇ ἰουδαϊκῇ συναγωγῇ. Καὶ ὅτι μὲν ἡ χρῆσις τοῦ ψαλτῆρος χρονολογεῖται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ὑπεμφαίνεται ἐκ τῆς προτροπῆς τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς τοὺς Κολοσσαεῖς (γ' 16), ὅπως οὗτοι διδάσκησι καὶ ψαλλοῦσιν ἑαυτοῖς «ψαλμοῖς καὶ ᾠδαῖς καὶ ᾠδαῖς πνευματικαῖς». Ὅτι δὲ ἡ χριστιανικὴ λατρεία ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων αἰῶνων κύριον στοιχεῖον αὐτῆς ἔσχε τὴν ψαλμωδίαν, ἔχομεν πλείστας μαρτυρίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ ὀμιλήσωμεν εὐθύς κατωτέρω. Ἄλλως τε καὶ ἡ μέχρι σήμερον δαψιλῆς χρῆσις τοῦ ψαλτῆρος ἐν ταῖς καθ' ἡμέραν ἀκολουθίαις καὶ τῇ λατρείᾳ ἐν γένει ἐπιβεβαίωσι τοῦτο, κἂν ἔτι οὐδεμίαν περὶ αὐτοῦ εἶχομεν παλαιότεραν μαρτυρίαν.

1. Πρὸς βλ. καὶ H. Leclercq Chant Romain et Gregorien ἐν Dict. l' Arch. Chret. et de Litur. Τόμος III 271.

β) Συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ

Τῆς ψαλμωδίας συμμετέχει ἐξ ἀρχῆς πᾶς ὁ λαός, οὐ μόνον οἱ ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες. «Καὶ γὰρ, παρατηρεῖ ὁ θείος Χρυσόστομος, καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες καὶ πρεσβύτεροι καὶ νέοι διήρηνται μὲν κατὰ τὴν ἡλικίαν, οὐ διήρηνται δὲ κατὰ τὸν τῆς ὑμνωδίας λόγον»⁽¹⁾. «Ἴδου γὰρ ὁ ψαλμὸς ὑπεισελθὼν τὰς διαφόρους ἐκέρασε φωνὰς καὶ μίαν παναρμόνιον ἀνενεχθῆναι παρεσκεύασε, καὶ νέοι καὶ γέροντες, καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες, καὶ δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, μίαν τινὰ μελωδίαν ἀνηνέγκαμεν ἅπαντες...Καὶ πάντες ἐν τῇ αὐτῇ τιμῇ, καὶ φωνῇ μία ἐκ διαφόρων γλωττῶν πρὸς τὸν τῆς οἰκουμένης ἀναπέμπεται δημιουργόν»⁽²⁾. «Τὴν γὰρ ἐκάστου φωνὴν τὸ Πνεῦμα κεράσαν μίαν ἐν ἅπασιν ἐργάζεται μελωδίαν»⁽³⁾. Μαρτυρεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου, ὅταν οἱ στρατιῶται εἰσήλασαν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἰς τὸν ναόν, ὅπως συλλάβωσιν αὐτόν: «καθεσθεις ἐπὶ τοῦ θρόνου προέτρπε τὸν μὲν διάκονον ἀναγινώσκειν ψαλμόν, τοὺς δὲ λαοὺς ὑπακούειν Ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ»⁽⁴⁾.

Τοιαύτη δὲ φαίνεται νὰ ὑπῆρξε καὶ λίαν παλαιὰ μορφή προσευχῆς παρ' Ἰουδαίους, ἀτονίσασα ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι μέγας ἀριθμὸς ψαλμῶν φέρει ἐν ἀρχῇ ἢ ἐν τέλει τοῦ ψαλμοῦ ἢ εἰς τινὰς ψαλμοὺς καὶ ἐν ἀρχῇ καὶ ἐν τῷ τέλει αὐτῶν τὴν λέξιν ἀλληλουΐα. Ἐκτὸς δὲ τῶν ψαλμῶν 134 καὶ 146 ἡ λέξις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μέρος ἀπαραίτητον τοῦ κειμένου τῶν ἄλλων τούτων ψαλμῶν, ἀλλ' εἶνε ἐπιφθόρος προστιθεμένη εἰς ἕνα ἕκαστον αὐτῶν καὶ ψαλλομένη ὑπὸ τοῦ χοροῦ τῶν λευϊτῶν, καθὼς καὶ ἐν χρόνοις χριστιανικοῖς κατὰ τὰ ἴχνη τῆς πρωταρχικῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὰ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει περισωθέντα, ἀναμελομένη ὑπὸ πάσης τῆς ἐν οὐρανῷ θριαμβευούσης ἐκκλησίας, ἐξ ἧς ὁ Ἰωάννης ἤκουσεν ὡς φωνὴν ὄχλου πολλοῦ καὶ ὡς φωνὴν ὑδάτων πολλῶν καὶ ὡς φωνὴν βροντῶν ἰσχυρῶν λεγόντων· «Ἀλληλουΐα»⁽⁵⁾. Ἐξ ἄλλου φράσεις, οἷα «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ», ἢ ἐν τισὶ μὲν ψαλμοῖς (106, 117) ἀπαντωμένη εἴτε ἅπασ εἴτε καὶ ἐπανειλημμένως, ἐν δὲ τῷ 135 ψαλμῷ μεθ' ἕκαστον στίχον αὐτοῦ συνεχῶς ἐπαναλαμβανομένη, φαίνεται, ὅτι ἀπετέλει ἐπιφθόρον ὑφ' ὅλης τῆς συναγωγῆς συνυπηχομένην, ὅταν οἱ ψαλμοὶ οὗτοι ἐψάλλοντο. Τὸ αὐτὸ θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ καὶ περὶ τοῦ συνημμένου πρὸς ἕκαστον στίχον τῆς Η' ὠδῆς καὶ στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένου ἡμιστι-

1. Ὁμιλία εἰς Μ. Ἑβδομάδα Migne 5,522.

2. Ὁμιλία Ε' ἐν τῷ ναφ τῆς ἁγίας Εἰρήνης Migne 12,486.

3. Ὁμιλία εἰς τὸν Ψαλμ. ΡΜΕ.

4. Μ. Ἀθανασίου, Ἀπολογία Β' κατὰ Ἀρειανῶν 24, Migne 25,676.

5. Ἀποκαλ. ιθ. 1—6 Πρβλ. καὶ L. Petit, Antiphone κ.τ.λ. ἐν Dict. d' Arch. Chr. et de Liturgie Tom. I στ. 2467.

χίου: τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε αὐτὸν εἰς τοὺς αἰῶνας». Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐν τέλει τοῦ 105 ψαλμοῦ φράσις «Καὶ ἐρεῖ πᾶς ὁ λαὸς Γένοιτο, Γένοιτο!» ἦτοι Ἄμην, Ἄμην, ἀποτελεῖ σαφῆ καὶ ρητὴν μαρτυρίαν περὶ τούτου.

γ) Ἡ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδία

Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐκτελέσεως, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῆ, ὅτι μολονότι, ἡ ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἰγνάτιον τὸν θεοφόρον, ὡς εἰσηγητὴν αὐτῆς, καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Σωκράτης⁽¹⁾ βεβαιῶν, ὅτι εἶδεν ἐν ὀπτασίᾳ αὐτοῦ ὁ Ἰγνάτιος τοὺς χοροὺς τῶν ἀγγέλων «διὰ τῶν ἀντιφώνων ὕμνων τὴν ἁγίαν Τριάδα ὑμνούντων», ἐν τούτοις δὲν θὰ ἀφίστατό τις τῆς ἀληθείας, ἐὰν διεικτείνετο, ὅτι κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας μόνον ἡ ἀποκριτικὴ ἢ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδία ἐπεκράτει γενικῶς.

Τί ἦτο ἡ ἀποκριτικὴ ἢ καθ' ὑπακοὴν καὶ ἡ ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία;

Ἡ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδία ἦτο ἐμμελὴς ἀπαγγελία ψαλμοῦ ἢ ψαλμῶν τινων κυρίως ὑπὸ ἐνός, τοῦ ἀναγνώστου ἢ τοῦ ψάλτου, γινομένη, κατὰ τὴν ὁποίαν παρενέβαινεν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ ὀλοκλήρῳ τὸ ἐκκλησίασμα ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ μονωδοῦ (soliste) ψαλλόμενα ὑπηχοῦν ἢ ὑποψάλλον ἢ ὑπακοῦον τὰ λεγόμενα ἀκροστίχια ἢ ὑπακοὰς ἢ ὑποψάλματα.

Καὶ (1) *Παρενέβαινε τὸ ἐκκλησίασμα*. Πότε; Εἴτε μετὰ τὸ πέρας ὀλοκλήρου ψαλμοῦ, ἢ καὶ μεταγενεστέρως ὀλοκλήρῳ στάσεως ψαλμῶν, συγκειμένης ἐκ δύο ἢ τριῶν ἢ καὶ πλειόνων ψαλμῶν' εἴτε μεθ' ἕνα ἕκαστον στίχον ψαλμοῦ τινός, διακόπτοντος τοῦ μονωδοῦ, ἵνα δώσῃ καιρὸν εἰς τὸν λαὸν νὰ ὑποψάλλῃ τὸ ἀκροστίχιον ἢ τὴν ὑπακοὴν καὶ συνεχίζοντος ἔπειτα τὸν δεύτερον στίχον τοῦ ψαλμοῦ, καὶ μετὰ τὴν παρέμβασιν τοῦ λαοῦ, τὸν τρίτον στίχον καὶ οὕτω καθεξῆς.

Καὶ (2) *Ὑπέψαλλε τὸ ἐκκλησίασμα τὰ ἀκροστίχια ἢ τὰς ὑπακοὰς ἢ τὰ ὑποψάλματα*. Ὅποιά τινὰ ἦσαν ταῦτα; Ἡ αἱ ἀπλαῖ ἐπιφωνήσεις, αἱ ἀρχαιότατα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰσαχθεῖσαι ἐκ τῆς συναγωγῆς καὶ μέχρι σήμερον ἐν λειτουργικῇ χρῆσει ὑπάρχουσαι, αἱ εἰς πάντας τ. ἔ. γνωσταὶ Ἀλληλουῖα καὶ Ἄμην' ἢ ἡμιστίχια ψαλμῶν, εἰς αὐτοὺς τοὺς στίχους τῶν ψαλμῶν ἐπισυνημμένα οἷα τά: «ὅτι εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔλεος αὐτοῦ»· «τὸν Κύριον ὑμνεῖτε καὶ ὑπερυψοῦτε εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας», καὶ ταῦτα κυριολεκτικῶς εἶνε τὰ ἀκροστίχια' ἢ στίχος τις ἐξ αὐτοῦ τοῦ ψαλλομένου ψαλμοῦ ἐκλελεγμένος, ἅτε «ἦχος ὢν καὶ τι ὑψηλὸν ἔχων δόγμα»⁽²⁾, ἦτοι στίχος ρυθμικώτερος καὶ πρὸς

1. Ἐκκλ. Ἱστορ. VI, Migne 67, 688

2. Χρυσοστόμου ὁμιλία εἰς τὸν ριζ ψαλμόν, Migne 55, 328.

τὸ μέλος προσαρμοζόμενος, ἔνοιαν δὲ βαθεῖαν ἐγκλείων. Ἴδου ὑπακοαὶ τινες συνειλεγμέναι ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὑπακοὴν ὀνομάζει ὁ μέγας Ἀθανάσιος καὶ αὐτὸ τὸ Ἀλληλούϊα ἐν τῇ πρὸς Μαρκελλῖνον ἐπιστολῇ αὐτοῦ γράφων: «θέλεις ψάλλειν ὑπακοὴν ἔχοντας τὸ ἀλληλούϊα, ἔχεις τοὺς ψαλμοὺς 104—106, 111—118, 134—135, 145—150»⁽¹⁾. Ὑπακοὴ ψαλλομένη κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ θείου Χρυσοστόμου⁽²⁾ ἦτο ὁ ἐκ τοῦ 117 ψαλμοῦ στίχος: «Αὕτη ἡ ἡμέρα, ἣν ἐποίησεν ὁ Κύριος ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθῶμεν ἐν αὐτῇ». Ὡς ὑπακοὴ ἐχρησιμοποιήθη καὶ ὁ στίχος τοῦ 41 ψαλμοῦ: «Ὁν τρόπον ἐπιποθεῖ ἡ ἔλαφος ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων, οὕτως ἐπιποθεῖ ἡ ψυχὴ μου πρὸς σὲ ὁ Θεός»⁽³⁾. Καὶ περὶ τοῦ στίχου «Οἱ ὀφθαλμοὶ πάντων εἰς σὲ ἐλπίζουσι καὶ σὺ δίδως τὴν τροφὴν αὐτῶν ἐν εὐκαιρίᾳ» λέγει, ὅτι τὰ ρήματα ταῦτα «οἱ μεμυημένοι συνεχῶς ὑποβάλλουσι»⁽⁴⁾. Κατὰ δὲ τὸν Γρηγόριον Νύσσης εἰς τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου ἐψάλλετο ὁ 146 ψαλμός, ὁ στίχος δὲ «Μέγας Κύριος καὶ μεγάλη ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ καὶ τῆς συνέσεως αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς» ἦτο τὸ ὑπόψαλμα, περὶ οὗ παρατηρεῖ ὁ θείος Πατήρ: «ἤκουσα τοῦ ὑποψάλματος, δὲ κοινῇ πάντες ὑμολογοῦντες ἐπήγειμεν». Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων Βαβύλα τοῦ μάρτυρος, καθ' ἃ μαρτυρεῖ ὁ Θεοδώρητος⁽⁵⁾, ὁ λαὸς ὑπέψαλλε τὸν στίχον: «Αἰσχυνθήτωσαν πάντες οἱ προσκυνοῦντες τοῖς γλύπτοις», ὅπως καὶ ἐπὶ τῆς ἐπὶ πατριάρχου Μηναῦ συνελθούσης ἐν Κων/λει συνόδου «φωνῇ μεγάλῃ πάντες οἱ τοῦ λαοῦ ὡς ἕξ ἐνὸς στόματος ἐβόησαν Ἐὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ, ἐπὶ πολλὴν ὄραν ἀντιφωνούντων ἑκατέρων τῶν μερῶν καὶ ψαλλόντων τὴν ψαλμωδίαν ταύτην⁽⁶⁾. Καὶ διὰ τὰ συμπεράνωμεν γενικῶς ἐν τῇ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδίᾳ «ἐπιστρέψαντες ἐνὶ κατάρχῃ τοῦ μέλους, οἱ λοιποὶ ὑπηχοῦσι»⁽⁷⁾. Εἶνε δὲ εὐνόητον οἱ λόγοι, δι' οὓς διηκολύνετο διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ συμμετοχὴ τοῦ ὄλου ἐκκλησιασματος ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ. Τοὺς ψαλμοὺς ὀλοκλήρους δὲν ἦσαν εἰς θέσιν πάντες οἱ ἐν τῇ λατρείᾳ μετέχοντες τὰ γνωρίζωσιν ἀπὸ στήθους. Ἀφ' ἑτέρου τῆς τυπογραφείας ἀγνωσμένης ἔτι, δὲν ἦτο εὐκόλος ἡ ἀπόκτησις πολλῶν χειρογράφων ὥστε ἀπ' αὐτῶν τὰ δύναται τὸ πλῆθος τὰ συμπαρακολουθεῖν τὸν ὄλον ψαλμόν. Τὰ ἀκροστίγια ὁμως ἢ τὰς ὑπακοὰς εὐχερῶς ἠδύνατο ν'

1. Migne 27, 37.

2. Ἴδε ὁμιλίαν εἰς τὸν ριζ ψαλμόν Migne 55, 328.

3. Ὁμιλ. εἰς τὸν μα ψαλμόν Migne 55, 156.

4. Ὁμιλία εἰς τὸν ρμδ ψαλμ. Πρβλ. καὶ ὁμιλίας εἰς τοὺς μα καὶ ρμε ψαλμούς.

5. Ἐκκλ. Ἰστ. III, 6.

6. Ph. Labbei et G. Cossartii Sacrosancta concilia Parisiis 1671, τόμ. V σελ. 1156.

7. M. Βασιλείου, Ἐπιστ. 207, Migne 32, 764.

ἀπομνημονεύση τὸ πλῆθος ὕπερ «ἤγνῳει τὸν ἅπαντα ψαλμόν» (1), κατανοοῦν δὲ εὐκόλως καὶ τὸ βαθύτερον νόημα αὐτῶν συμμετεῖχεν ἐνσυνειδήτως καὶ μετ' ἐπιγνώσεως τῆς ψαλμωδίας συμπάλλον «συνετῶς».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατέστη δῆλον, ὅτι ἐν τῇ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδία διεκρίθησαν ἐνωρὶς δύο εἶδη :

1) Ὀλόκληροι ψαλμοὶ ἀπηγγέλλοντο ἐμμελῶς καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τοῦ μονωδοῦ ἢ καὶ ὑπὸ πλειόνων τοῦ ἐνὸς ψαλτῶν ἐν συμφωνίᾳ ψαλλόντων χωρὶς νὰ διακόπτεται ἐν τῷ μεταξὺ ὁ ψαλμὸς καταμεριζόμενος εἰς τοὺς στίχους αὐτοῦ. Ὁ λαὸς ἠκροᾶτο καὶ μετὰ τὸ πέρας τοῦ ὅλου ψαλμοῦ ἢ καὶ τοῦ συγκροτήματος τῶν ψαλμῶν παρενέβαινεν ἐπιφωνῶν τὸ Ἑλληλούϊα ἢ τὸ Ἀμήν ἢ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους πως ὑπόψαλμά τι οἶον τὸ Δόξα σοι ὁ Θεὸς ἢ τὸ Δόξα πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ ἁγίῳ Πνεύματι κλπ. ἢ ἄλλο τι ἐξ ἐκείνων τῶν ἐφρυνίων περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

2) Οἱ ψαλμοὶ κατεμερίζοντο εἰς τοὺς στίχους αὐτῶν. Ἐψάλλοντο δὲ ὑπὸ τοῦ ψάλτου κατὰ στίχους, τοῦ λαοῦ παρεμβαίνοντος μεθ' ἑκαστον στίχον καὶ ὑπηχοῦντος ἢ υποψάλλοντος εἴτε τὸ ἑλληλούϊα εἴτε ἄλλην τινὰ ὑπακοήν. Προδήλον ὅτι τὸ δεύτερον τοῦτο παρουσιάζετο πανηγυρικώτερον, ἢ ἐκτέλεσις αὐτοῦ ἀπῆται χρόνον περισσότερον καὶ συνεπῶς δὲν ἦτο εὐκόλον συγκρότημα πολλῶν ψαλμῶν νὰ χρησιμοποιηθῇ κατὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀκολουθίαν.

δ') Ἀντιφωνικὴ ψαλμωδία.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὴν ἀντιφωνικὴν ψαλμωδίαν. Αὕτη ἀπετέλεσε δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καινοτομίαν τῆς Ἀνατολῆς, σημειώσασαν μεγάλας συνεπειάς εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἄσμα. Ἡ μεταρρυθμίσις αὕτη χρονολογούμενη ἀπὸ τοῦ Δ'. αἰῶνος ὠρμήθη ἐξ Ἀντιοχείας καὶ εἶχεν ὡς εἰσηγητὰς τοὺς μετέπειτα γενομένους καὶ ἐπισκόπους, ἀλλὰ τότε λαϊκοὺς Φλαβιανὸν καὶ Διόδωρον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 348 καὶ 358. Εἰς τί ἄρα γε συνίστατο αὕτη ; Κατὰ τὸν Θεοδώρητον οἱ δύο «οὔτοι πρῶτοι διχῆ διελόντες τοὺς τῶν ψαλλόντων χοροὺς ἐκ διαδοχῆς ἔδειν τὴν Ἀσβητικὴν ἐδίδαξαν μελωδίαν» (2). Ἄλλ' ὡς ἤδη εἴπωμεν, τὴν εἰσαγωγὴν τῶν «ἀντιφώνων ὕμνων» ὁ Σωκράτης ἀποδίδει εἰς Ἰγνάτιον τὸν Θεοφόρον. Ἄλλὰ καὶ ὁ Σωζόμενος τὸν τοιοῦτον τρόπον τῆς ψαλμωδίας παρουσιάζει ὡς ἔθος (3). Ταῦτα ἐνεθάρρουν τὸν L. Petit (4) νὰ διατυπώσῃ γνώμην ἀξίαν μελέτης, ἀλλ' οὐχὶ ἐπαρκῶς εἰσέτι στηριχθεῖσαν. Καὶ πιθανὸς μὲν παρουσιάζεται ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτοῦ ὅτι ἢ διαίρεσις τῶν ψαλλόντων εἰς δύο χοροὺς καὶ ἢ ὑπὸ ἑκατέρου τούτων ἐξ

1. Χρυσοστόμου, Ὁμιλία εἰς τὸν ριζ ψαλμόν ἐνθ' ἄνω.

2. Ἐκκλῆσ. Ἱστορία II 19 Migne 82, 1060.

3. Ἐκκλ. Ἱστορ. III, 20 Migne 67, 1100.

4. Antiphone dans la liturgie Grecque ἐν. μν. ἀρθ. D.A.C.L. I 2464.

ὑπαμοιβῆς καὶ κατὰ διαδοχὴν ψαλμωδία «δὲν ἠδύνατο ν' ἀποτελῆ κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα θεμελιώδη νεωτερισμόν, ἀφοῦ ἦτο ἤδη γνωστὴ εἰς τὴν λειτουργικὴν προᾶξιν τῶν Ἰουδαίων, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς χορικῆς κατανομῆς ἱκανοῦ ἀριθμοῦ ψαλμῶν καὶ ᾠδῶν. Κληρονόμος δὲ τῆς συναγωγῆς ἡ ἐκκλησία δὲν θὰ περιέμενε τρεῖς αἰῶνας, ἵνα δανεισθῆ ἑκείθεν συνήθειαν τοσοῦτον πλεονεκτικὴν διὰ τὴν ὁμαδικὴν προσευχήν». Ὁ ἀληθὴς νεωτερισμός, ὁ σημειωθεὶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, ὑπῆρξεν κατὰ τὸν Petit ἢ εἰσαγωγή ἐν τῇ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδίᾳ μελωδίας μᾶλλον κεκοσμημένης καὶ ἐπιμελετημένης. Καὶ εἰς τοῦτο πάλιν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀντίρρησης, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς ἐξῆς. Ἡ μελωδικὴ ἀντιφωνία ἤγαγεν εἰς τέχνην τινὰ συνθέσεως καὶ ἐκτελέσεως, ὅλον ἐν καθιστώσαν τὸ μουσικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ ἔσματι δαφιλέστερον καὶ συνθετώτερον. Ἦτο μελωδία ἀρκούντως ἰσχυρά, πλουσία καὶ ποικίλη, καίτοι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἀπὸ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς δὲν ἀπεμακρύνετο τοῦ θεμελιώδους αὐτῆς θέματος, ὅπερ ἦσαν οἱ ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ. Ἀλλ' ὁ Petit, ἐν τινι δὲ μέτρῳ καὶ ὁ Leclercq ὑποστηρίζουσιν, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου ἀντίφωνον δηλοῖ μὲν ἄσμα ἀλληλοδιαδόχως ὑπὸ δύο χορῶν ἐκτελούμενον, ἀλλὰ συγχρόνως σημαίνει καὶ ψάλλειν ἐν ὀκταφωνίᾳ. Τὸ ἀντίφωνον ἄσμα ὑπῆρξεν ἐν τῶν κυριωτέρων κοσμημάτων τοῦ ἀρχαίου δράματος. Ὁ ὄρος δὲ ἀντίφωνον κατὰ τὸν P. Wagner (1) εἶναι ὄρος θεωρητικὸς τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὸ ψάλλειν ἀντιφώνως σημαίνει ψάλλειν κατ' ὀκταφωνίαν.

Ἡ ἐλληνικὴ δὲ μουσικὴ κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνας εἶχε καταστῆ, καθὼς καὶ ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, διεθνῆς μουσικῆ, ἐκυριάρχει δ' ἐν Ἑλλάδι, ἐν Ρώμῃ, ἐν Μ. Ἀσίᾳ καὶ ἐν Ἀφρικῇ. Κατὰ φυσικὴν λοιπὸν συνέπειαν καὶ οἱ μουσικοὶ τῆς Συρίας, ἄρα δὲ καὶ οἱ Φλαβιανὸς καὶ Διόδωρος ἐγίνωσκον αὐτήν. Ἐπὶ πλέον προσήχθη τὸ γεγονός, ὅτι παρὰ τοῖς Θεραπευταῖς τῆς Αἰγύπτου ἡ ἀντιφωνία, ὡς περιγράφεται αὕτη ὑπὸ τοῦ Φίλωνος κατ' ἀπόσπασμα ἀναφερόμενον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου (2), προϋπέθετε τὴν κατὰ τὸ σύστημα τῶν διαπασῶν μελωδίαν. Διότι κατὰ τὴν περιγραφὴν ταύτην οἱ Θεραπευταὶ μετὰ τὸ γεῦμα διηροῦντο εἰς δύο χοροὺς τὸν ἕνα ἀνδρικὸν καὶ τὸν ἕτερον γυναικεῖον, ἑκάτερος δὲ τῶν χορῶν ἔχων ἐπὶ κεφαλῆς τὸ σεβαστότερον καὶ ἐπιδειχώτερον μέλος ἔψαλλεν ἀλληλοδιαδόχως, εἰς τὸ τέλος δὲ οἱ δύο χοροὶ ἦνοῦντο εἰς ἕνα. Καὶ ὑποτιθεμένου δέ, ὅτι τὸ περὶ τῶν Θεραπευτῶν ἱστορούμενον τοῦτο εἶνε φανταστικόν, πάντως μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξιν τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας κατὰ τὸ σύστημα τῶν διαπασῶν. Ρητῶς δ' ἄλλως τονίζεται ἐν τῇ ὡς ἄνω μαρτυρίᾳ, ὅτι ὁ βαρὺς τόνος τῶν ἀνδρικῶν φωνῶν καὶ ὁ ὑψηλὸς τόνος τῶν γυναικείων φωνῶν παράγουσιν,

1. Origine et developpement du chant liturgique jusqu' à la fin du moyen âge, Tournai 1904, σελ. 30.

2. Φίλωνος περὶ θεωρητ. βίου παρ' Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἰστ. II, 17 Migne 20, 178.

ὅταν συμπάλλωσιν ἀμφοτέρωι οἱ χοροί, εὐχάριστον καὶ ἀληθῶς μουσικὴν συμφωνίαν.

Προσέχθη ἐπὶ πλέον εἰς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης ταύτης, καθ' ἣν τὸ ἀντίφωνον ἄσμα ἦτο καὶ κατ' ὀκταφωνίαν τοιοῦτον, τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Διόδωρος καὶ Φλαβιανὸς ἀπεμιμήθησαν ἐν τῇ καινοτομίᾳ των ταύτη τὰ ἐν τῇ Συριακῇ ἐκκλησίᾳ κρατοῦντα, ἐκεῖ δὲ ὑπὸ τοῦ Ἐφραῖμ εἶχεν εἰσαχθῆ ἡ γυναικεία φωνὴ κεχωρισμένως ἐν τῇ ψαλμωδίᾳ. Διότι καθ' ἃ μαρτυρεῖ ὁ βιογράφος αὐτοῦ, «αἱ παρθέναι, αἱ ἀφιερωμέναι εἰς τὸν Θεόν, συνηθροίζοντο κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ Κυρίου ἡμῶν καὶ τῶν μαρτύρων καὶ κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ὁ Ἐφραῖμ διηύθυνε ταύτας καὶ ἐδίδασκεν αὐτὰς τὰ ἄσματα καὶ τὰς ἀλλαγὰς τῶν ἤχων». Ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Ἐφραῖμ «διήρσε τὰς παρθένους εἰς χοροὺς διὰ τὰ διαδοχικὰ ἄσματα καὶ ἐδίδαξεν αὐτὰς τοὺς διαφόρους ἤχους» (1).

Ἄλλ' ὅτι ἡ μεταρρυθμισὶς τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας δὲν συνίστατο κυρίως εἰς τὸ κατ' ὀκταφωνίαν ἄσμα, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη εἰσέχθη καὶ εἰς τὰ μοναστήρια. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῇ 207 ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς κατοικοὺς Νεοκαισαρείας ἐπικαλεῖται ὑπὲρ τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας, ὅτι αὕτη εἶχεν εἰσαχθῆ παρὰ τοῖς ἐν Θηβαΐδι καὶ Λιβύῃ, κατὰ τὰ χρονικὰ δὲ τοῦ Λειορίνου ὁ ἀββᾶς τοῦ Λειορίνου καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Avignon Agricola εἰσήγαγε περὶ τὸ 660 τὴν ἀντιφωνικὴν ψαλμωδίαν εἰς τὸν καθεδρικὸν του ναόν, ὡς αὕτη ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰ μοναστήρια (2).

Εἶναι λοιπὸν δύσκολον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀντιφωνικῆς ψαλμωδίας ἦτο τὸ κατ' ὀκταφωνίαν μέλος, τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσῳ οὐδεμίαν προβυζαντινὴν μαρτυρίαν ἔχομεν βεβαιούσαν, ὅτι ἐκ τῶν δύο χορῶν, εἰς οὓς διεχωρίσθησαν οἱ ψάλλοντες ὁ μὲν ἀπετελεῖτο ἐκ μόνων ἀνδρῶν, ὁ δὲ ἕτερος ἦτο γυναικείος. Τοῦναντίον μάλιστα ἐν τῇ Διδασκαλίᾳ τῶν 318 πατέρων, συγγράμματι ἀναγομένῳ εἰς τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος ἀναγινώσκομεν τὴν ἀπαγόρευσιν «γυναίξει παραγγέλλεσθαι ἐν ἐκκλησίᾳ... μὴ συμπάλλειν μήτε συνυπακοῦειν». Τὸ κατ' ὀκταφωνίαν μέλος, εἴποτε ἀπηντᾶτο, ἀπηρτίζετο κατὰ συμβεβηκὸς καὶ οὐχὶ σκοπίμως, οὐ μόνον ἐν τῇ ἀντιφωνικῇ ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθ' ὑπακοὴν ψαλμωδίᾳ, ἐφ' ὅσον, ὡς εἴπομεν, ἄπαν τὸ ἐκκλησίασμα συνέβαλλε καὶ μετὰ τῶν ἀνδρικῶν φωνῶν, συνανεμίγγυντο καὶ γυναικεῖαι καὶ παιδικαὶ φωναὶ καὶ ὡς ἦδη κατὰ Χρυσόστομον εἴπομεν τὸ Πνεῦμα ἐκ πασῶν τῶν φωνῶν τούτων «μίαν ἐν ἅσιν εἰργάζετο μελωδίαν». Μαρτυρεῖται ἄλλως τε καὶ ὑπὸ τῆς Κλημεντίου λειτουργίας ἀναγομένης εἰς τὸν Δ' αἰῶνα ἀλλὰ πρὸ τῆς ψαλμωδικῆς μεταρρυθμίσεως ὅτι οἱ παῖδες ἔψαλλον τὰς λιτανευτικὰς ἐπικλήσεις εἰς τὴν μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἀπευθυνομένην ὑπὸ τῶν πιστῶν ἱκετήριον δέησιν.

(Συνεχίζεται)

1. Παρὰ Η. Leclercq ἐν ἄρθρῳ Antienne ἐν D.A.C.L. I 2285—2286.

2. Mabillon Praefationes in Acta sanctorum, ord. S. Benedict., ἐν Τριδέντῳ 1724 σελ. 385.